

Conferința Științifică Națională “Regionalizare și Politici Regionale”, Târgu-Jiu, 25-27 Octombrie 2013, România
Regionalizare și Politici Regionale
Coord: Dumitru-Catalin ROGOJANU
ISBN: 978-973-166-373-9; e-ISBN: 978-973-166-477-4

**The Museum, Part Of The Cultural
Identity**
**[Muzeul, element de identitate
culturală]**

Gherghina BODA

pp. 241-249

©2014 The Authors & LUMEN Publishing House.

Selection, peer review and publishing under the responsibility of the conference organizers.

How to cite: Boda, G. (2014). The museum, part of the cultural identity [Muzeul, element de identitate culturala]. In Rogojanu, D. C. (coord.), Regionalizare și politici regionale (pp.241-249). Iasi, Romania: Editura LUMEN.

The museum, part of the cultural identity

[Muzeul, element de identitate culturală]

Gherghina BODA¹

Abstract

The museum, through the societal functions and role, has established itself in the course of time as an element of national identity and culture. It is important that act like the institution which assemble materials, cultural and spiritual works of the past, but also as an institution of collective memory. The museum maybe he is the only place that obeying a nation's history, enhancing it and giving explanations and directions in seamless connection with everything that could gather in the evolution of them.

Keywords: *museum, past, collective memory, cultural identity.*

¹ Researcher III, Museum of Dacian and Roman Civilization, Deva, Romania, E-mail: gina.boda@yahoo.ro, Phone: 0736950204.

Pornind de la definiția muzeului, se poate afirma că în sens restrâns, muzeul este definit ca fiind instituția permanentă creată cu scopul de „conservare, cercetare, punere în valoare prin diverse mijloace și mai ales expunere, pentru încântarea, instruirea și educarea publicului, a colecțiilor de obiecte de interes artistic, istoric, științific și tehnic” (L'organisation des musées. Conseils pratiques ¹⁹⁵⁹), mijlocul instituțional activ, științific și cultural-educativ cel mai înaintat de păstrare a operelor culturale, materiale și spirituale ale trecutului, pe cât posibil în forma lor originală, ca unul dintre mecanismele sociale obiective cele mai eficiente ale memoriei colective (Herseni T, 1965).

Muzeul își are rădăcinile în antichitatea greco-romană, în care avea înțeles de sanctuar al muzelor, de templu închinat artelor și științelor, ulterior devenind și loc de întâlnire al filozofilor și învățaților, cu rol de instituție superioară de învățământ și cercetare.

Muzeul, indiferent de timp și spațiu, s-a constituit ca o instituție a memoriei colective. Dacă cu ajutorul memoriei omul își păstrează trecutul său individual, prin memoria colectivă societatea își păstrează trecutul său comun. În acest sens, muzeul s-a impus ca instituția care a colecționat, teaurizat, conservat și restaurat mărturiile trecutului, lăsând această moștenire culturală din generație în generație, cu scopul clar de a nu ne pierde originile, de a ne eterniza creațiile culturale, sfidând timpul și spațiul, de a ne putea identifica între „ceilalți”.

Privit din altă perspectivă, muzeul reprezintă conștiința la care a ajuns omenirea despre propria ei activitate culturală, despre valoarea ei însăși ca producătoare de cultură.

Existența și dezvoltarea permanentă a instituției muzeale de-a lungul timpului a fost posibilă datorită conștientizării, în timp, a rolului muzeului de instituție a memoriei colective, de memorie a culturii (Graur T, 1982).

Activitatea de strângere și depozitare a informațiilor culturale împrăștiate în lumea întreagă, pe sol și în subsol, în obiecte uzuale, de cult și artistice, în comportamente și atitudini, în obiceiuri, limbă etc., a început încă din copilăria omenirii când încă nu fusese sesizat raportul dintre *cultură – informație – memorie – învățare*, când nu fusese înțeles faptul că produsele culturii se învață prin transmiterea acestora din generație în generație, că prin cultură se realizează legăturile intercomunitare și se asigură coeziunea și dezvoltarea societății.

Din momentul în care omul și-a înnobilit produsele muncii fizice și spirituale cu valoare, obiectele au fost investite cu atribute diverse care le-au transformat în purtătoare de cultură. Căci valorile sunt realizate în formele generale de cultură, ele sunt bunurile culturale din viața istorică (Andrei P, 1997). Acest moment a constituit pasul de pornire în activitatea de colecționare a obiectelor investite cu valoare, martore ale progresului umanității, mărturii ale trecutului. Tot de atunci, omul a început să-și însemneze faptele și evenimentele deosebite din viața lui sau a celorlalți prin sistemul *semnelor de aducere aminte* (Graur T, 1982), în care se încadrează monumentele, plăcile comemorative, inscripțiile, altarele, pietrele, stâlpii, denumirea unor localități, străzi, piețe, clădiri etc. Însuși termenul de *monument* vine

de la *monumentum*, care semnifică ceva ridicat pentru a declanșa memoria individului, pentru a readuce în memorie o participare sau o cunoștință.

Aceste *semne ale aducerii aminte*, prin intermediul vizualului, declanșează și se adresează direct memoriei și conștiinței. Astfel, memoria ține trează conștiința apartenenței, a recunoașterii sau a altor trăiri de același gen. La acest fapt contribuie și denumirile date unor locuri, care astfel mențin trează amintirea culturală, ele desemnând anumite evenimente istorice importante (de exemplu, localitățile Rovine, Călugăreni, Mărășești, Războieni ș.a.) sau personalități ale culturii (localitățile Aurel Vlaicu, Crișan, Coșbuc ș.a.). Inscripția este cea care transformă memoria în istorie.

Teodor Graur consideră că semnele culturii au darul de a conota timpul și spațiul, acestea fiind consemnate în alfabetul muzeistic, încadrate într-o adevărată gramatică culturală pusă în valoare în cadrul unei activități expoziționale. Informațiile istorice sunt depozitate în muzeu sub formă expozițională, ele oferind publicului fragmente, secvențe sau sugestii pentru învățarea, memorarea sau reamintirea modelului cultural respectiv. Muzeul se prezintă astfel ca un loc al învățării și înțelegerii, ca un depozit al memoriei culturale, locul de importanță primordială pentru transmiterea pe mai departe a informației culturale, oferind capacitatea de reconstituire a paradigmatelor culturale ale diferitelor perioade, în care gândurile reificate sunt însoțite de informații complementare pentru înțelegerea complexă a faptului de cultură și integrarea acestuia în cadrul sistemului mai mare (Graur T, 1982).

Muzeul oferă totodată conștiința rădăcinilor, a stabilității modelului arhaic, a apartenenței, dar și a schimbărilor legitime. Muzeele etnografice au avut rolul de a culege și a păstra tocmai acest model arhaic al culturii iar vizitatorului i-a revenit sarcina de a *sacraliza* acest spațiu. De aceea, vizita într-un muzeu poate fi considerată o *călătorie printr-un depozit de memorii culturale* (Graur T, 1982). La procesul de sacralizare a spațiului se referă și Krzysztof Pomian în teoria sa despre muzeu, acesta considerând că instituția muzeală, începând cu sec. al XIX-lea, a înlocuit biserica. El explică acest lucru prin faptul că scăderea afecțiunii populației pentru religia tradițională a determinat în mod direct creșterea numărului muzeelor (Pomian K, 1987). Noul cult era acela care transforma națiunea în același timp în subiect și obiect. Omagiu ei înșiși, trecutului său, eroilor săi, invizibilul semioforelor muzeelor este trecutul și viitorul: punând obiecte în muzee, le expunem nu numai privirii prezentului, ci și generațiilor viitoare.

Carol Duncan face referire la muzeele de artă și le consideră ca pe niște entități complexe care nu sunt nici spații neutre de prezentare a obiectelor, nici simple produse ale design-ului arhitectural. Ea compară aceste entități cu templele și palatele tradiționale (Duncan C, 1995). Autoarea percepe muzeele în ansamblul lor ca o punere în scenă care incită vizitatorii să se comporte într-un mod particular, înțelegând muzeele de artă ca locuri structurate prin scenarii rituale specifice și care propun valori și convingeri, cum ar fi identitatea socială, națională, politică etc., prin intermediul experiențelor vii și directe.

C. Duncan privește muzeul ca ritual și motivează aceasta prin faptul că adesea acest caracterul ritual este perceput ca o îndeplinire a obiectivului muzeului. În susținerea teoriei sale, autoarea subliniază asemănarea arhitecturală dintre muzee și monumentele vechi dedicate ritualurilor. Astfel, muzeul se „ritualizează”. Ea menționează că în acest mod „cultura noastră” distinge între edificiile religioase și edificiile seculare după dărâmarea puterii și influenței Bisericii, provocată de Iluminism. După această epocă, separarea puterii religioase și a statului este netă. Acum adevărul secular face figură de autoritate absolută atunci când religia nu-și apără autoritatea decât asupra credincioșilor voluntari. Adevărul secular este un adevăr național, verificabil, care a obținut statutul de știință obiectivă. Muzeele aparțin astfel acestui câmp al științei seculare din cauza disciplinelor științifice și umaniste care le sunt adăugate (arheologia, istoria artei) și pentru că ele sunt paznicii memoriei culturale oficiale a societății (Duncan C, 1995).

Faptul că muzeul se erijează în principalul depozitar al memoriei culturale colective conduce la necesitatea unor explicații asupra acestui concept. Într-un studiu asupra memoriei, J. Meyerson sublinia faptul că memoria, prin ceea ce are deosebit, reprezintă o invenție dificilă, o cucerire progresivă de către om a trecutului său individual, după cum istoria este pentru grupul social cucerirea trecutului său colectiv (Meyerson J, 1956).

Instrumentele principale ale memoriei colective sunt moștenirea culturală, tradițiile, păstrarea operelor culturale din trecut, monumentele comemorative, educația și instrucția, cunoașterea cât mai exactă a trecutului, a dezvoltării sociale, creația națională, memoria oficială și memoria vie, privată, istoria orală și istoria scrisă, transmiterea și reconstrucția tradiției și a valorilor, edificarea monumentelor memoriei, memorialul și mitul național (Neculau A, 1999).

Orice grup, comunitate sau societate umană conservă anumite experiențe, evenimente, practici sociale etc., pe care le include în memoria sa într-o configurație proprie. În cadrul acestei configurații indivizii se deosebesc între ei prin modul de păstrare și activare a acestor depozite comune. Prin relațiile interindividuale stabilite are loc un anumit schimb de idei făcut prin intermediul anumitor mijloace de transmisie socială, care determină împărtășirea amintirilor la un număr cât mai mare de oameni. Astfel, aceste amintiri devin un bun comun care formează memoria colectivă a societății. Moses I. Finley consideră că „memoria colectivă nu este altceva decât transmiterea, către un mare număr de indivizi, a amintirilor unui singur om sau ale câtorva oameni, repetate în mai multe reprize” (Finley M, 1981). Iar Maurice Halbwachs afirmă că prezentul restructurează trecutul (Halbwachs M, 1994). Aici, avem a face cu ceea ce numim memorie recurentă, o „memorie a memoriei”. Din această perspectivă, trecutul ne apare ca agent care declanșează construirea unei rețele de cadre ale memoriei, utilizată apoi în reconstruirea și localizarea amintirilor. Pentru Maurice Halbwachs, gândirea colectivă înseamnă și gândirea întregii societăți, exprimată adesea prin tradiții, legende, povestiri, proverbe, reprezentarea colectivă apărând astfel ca o gândire socială. Dar nu putem avea certitudinea că această gândire socială în ansamblul ei este „moștenitoarea”

tuturor societăților anterioare și dacă încorporează tot ce au produs generațiile care s-au succedat. Într-adevăr, memoria socială este selectivă, această selecție făcându-se în funcție de prezent care, adesea „comandă” trecutul care-i convine. Prin particularizare la trecutul nostru istoric, aceste afirmații pot fi dovedite de anumite fapte și evenimente istorice. De exemplu, fondatorii muzeului național românesc din Transilvania secolului al XIX-lea, insistau pe colecționarea, expunerea și popularizarea unor valori culturale care veneau în întâmpinarea și susținerea unor idei vehiculate în epocă, cum ar fi originea latină a poporului și a limbii române, descendența noastră daco-romană, ideea conștiinței naționale și istorice a românilor transilvăneni, unitatea națională a tuturor românilor etc. Prezentul secolului al XIX-lea, purtător al unei situații socio-politice specifice pentru românii din Transilvania, „comandă” trecutul care-i servea interesele naționale în lupta împotriva antiromânismului, precum și a atingerii scopurilor sale politice.

Formarea memoriei sociale, în concepția lui Halbwachs, se bazează pe distincția între cadru, mecanism și mijloc. Ideea centrală este că „munca” prin care se ajunge la o „memorie-națiune” se sprijină pe anumite mecanisme de fabricație. Un prim proces este cel de *globalizare*, de constituire a unei imagini generice care sintetizează anumite momente, experiențe, lecturi, povestiri sau amintiri. Particularizând la societatea românească, putem evoca, de exemplu, momente istorice marcante, care au rămas întipărite în tradițiile populare, figuri de eroi populari sau naționali care au fost mitizați de conștiința colectivă devenind eroi în basme, legende sau povestiri etc. Retrăirea în plan mental a unor astfel de evenimente păstrate de memoria colectivă oferă elemente de bază ale identității românești (Chelcea S, 1996). Al doilea proces este *simbolizarea*, care inversează globalizarea, așa încât o imagine particulară permite întoarcerea la un cadru structural. Astfel, confruntarea cu o fotografie, un discurs, o relatare despre obiectul memoriei reiterează întreaga construcție. Iar *comemorarea*, prin evocarea unor fapte istorice, a unor locuri sacre sunt mijloace de a fonda „iluzia de eternitate”. M. Halbwachs, în lucrarea *La Topographie légendaire des Evangiles en Terre Sainte* (1941), ajunge la concluzia că reперele geografice, precum și construcțiile umane (biserici, palate etc.) au un rol capital pentru memoria colectivă, prin ele trecutul devenind într-o anumită măsură prezent (Halbwachs M, 1994). Toate aceste trei procese au fost uzitate cu succes de muzeul secolului al XIX-lea, indiferent de națiunea căreia îi aparținea. La noi, chiar dacă muzeul românesc transilvănean nu s-a materializat complet și nu și-a deschis porțile larg către public decât în anul 1905, începuturile sale, eforturile de constituire își au rădăcinile în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Și aici merită menționate renumitele adunări anuale ale Astei, adevărate sărbători naționale, care și comemorau istoria și eroii neamului, valorile cultural-naționale. Aceste sărbători erau adevărate fapte de cultură, care aveau menirea de a face educație poporului, de a întări conștiința de neam, de a îmbogăți memoria colectivă prin noi acumulări și de a o transmite generațiilor următoare așa cum și ei, la rândul lor, o primiseră moștenire de la înaintași.

André Micoud sublinia faptul că „locurile singulare”, celebrate public de comunități, au „rol catalitic” prin difuzarea exemplului și dezvoltarea unui „consens entuziast de interes”. Acest punct de vedere a fost demonstrat de serbările Astrei, adevărate „lecții” de istorie, balsam pentru sufletul chinuit și umilit al românilor. Aceste spații istorice invitau la un „alt viitor”, diferit de prezentul sumbru, tradiția fiind manipulată în folosul schimbării. Căci exemplul are virtuțile demnității ce poate fi și trebuie imitată.

Doar omul are privilegiul de a-și aminti de lucruri pe care nu le-a trăit, aceste amintiri care nu sunt ale noastre, transmițându-le din generație în generație iar societatea oferind prilejul aducerii lor aminte prin intermediul sărbătorilor naționale, a paradelor militare, muzeelor memoriale, statuilor, denumirilor de străzi, instituții etc. (Halbwachs M, 1994).

Anne Muxel, analizând funcțiile memoriei familiale, identifică trei funcții principale care contribuie la realizarea unei legături puternice a individului cu trecutul său (Muxel A, 1996). Deși aceste funcții sunt particularizate la familie, prin extensie, unele dintre ele își găsesc aplicabilitate și la comunități mai largi. Deși necunoscute în secolul al XIX-lea, aceste funcții se regăsesc în acțiunile și scopurile muzeului. O primă funcție este cea de *transmisie*. În cadrul acestei funcții, memoria este mobilizată pentru a restitui istoria individului, grupului, comunității sau, în sens mai larg, a societății, într-un ansamblu de legături genealogice sau istorice care unesc între ei membrii comunității conferindu-le conștiința apartenenței și identității. Astfel, individul este învățat să gândească sub semnul lui „noi”, să se refere la strămoși, la mituri și tradiții, evocând relațiile dintre generații. Atunci când individul este situat într-un context istoric, într-o istorie grupală, comunitară sau societală și înscris sub semnul temporalității, memoria devine *explorare arheologică*, incursiune în timp și prilej de raportare la străbuni, ca repere modale. Trimițând la experiențele strămoșilor, memoria constituie un pol de referință educativă, o moștenire convocată pentru a corecta prezentul. Ea participă la reproducerea apartenenței socio-culturale, devine memorie-reper, memorie fondatoare.

Memoria este și ritualică, în sensul că funcționează prin accentuarea expresivității, afectivității, prin ritualizarea amintirilor. Astfel, festivitățile, întâlnirile sărbătorești, repetate și standardizate operează un anumit gen de transmisie care mobilizează grupul, îl unește, întreține legăturile între generații.

Amintindu-ne mereu trecutul îndeplinim o obligație morală față de acesta, încercăm să menținem mereu trează legătura cu înaintașii, realizăm o reconciliere cu „construcțiile” anterioare. Societățile evoluat au re-descoperit astfel gestul simbolic al conservării, al identității și au așezat forța și demnitatea cunoașterii trecutului contra neantului pe care-l reprezintă uitarea.

Trebuie subliniat faptul că memoria socială este suportul supraviețuirii trecutului. Dar și trecutul istoric ne relevă faptul că memoria socială poate fi reconstruită de factorii de putere, purtători ai unor interese sociale sau politice caracteristice diverselor epoci istorice. Și această aserțiune este aplicabilă și muzeelor. Din locuri de delectare a unor mari colecționari, precum August de Saxa,

împărăteasa Ecaterina a Rusiei sau Habsburgii, muzeele au devenit adevărate „locuri ale memoriei sociale” și dacă avem în vedere definiția muzeului modern, putem aprecia fără nici o exagerare că *muzeele sunt „sisteme de memorare”* (Chelcea S, 1996). Muzeele au devenit locuri ale memoriei colective în momentul în care s-au deschis pentru public, atunci când din colecții ale unor privilegiați s-au transformat în bunuri culturale pentru cei mulți.

Mecanismul reorganizării sociale a memoriei este pregnant atunci când după fiecare schimbare socială apar noi muzee, care au ca scop nedeclarat tocmai reorganizarea memoriei colective.

Tot o modalitate de organizare/reorganizare a memoriei colective o constituie transformarea în tradiție a unor ceremonii comemorative, ridicarea de monumente, amplasarea de statui în piețe publice, a unor plăci pe fațadele clădirilor sau expozițiile omagiale, atâta timp cât colectivitățile se simt atașate de anumite evenimente (Chelcea S, 1996).

Pentru a ne păstra trecutul trebuie să ne păstrăm tradițiile și obiceiurile pe care se bazează conformismul social și care ne sunt impuse de societate, fiind considerate ca moștenire a trecutului istoric. Din cauza aceasta, obiceiul apare drept ceva coercitiv, pe care îl urmăm chiar dacă uneori ni se pare nerațional și nepractic. Obiceiul seamănă cu instinctul deoarece este moștenit de la înaintași, nu este de origine individuală și, întocmai ca la instinct, nici în obicei nu există, de cele mai multe ori, conștiința scopului căruia acesta i-a servit. Obiceiurile comune indivizilor dintr-un grup social constituie o puternică legătură între ei și explică multe dintre acțiunile lor asemănătoare.

Tradiția este transmiterea ideilor, impulsurilor și a felului de a judeca lucrurile de la înaintași la urmași (Andrei P, 1997). Sociologul Petre Andrei explică faptul că noi simțim și gândim într-un anume fel, nu numai pentru că toți cei din jurul nostru simt și gândesc așa, ci și pentru că așa au gândit și simțit strămoșii noștri. De aceea, forța tradiției constă în faptul că noi interiorizăm tot ceea ce ne-au lăsat predecesorii și îl considerăm nu ca pe ceva trecut, ci ca pe ceva întotdeauna prezent. Trăim în trecut și cu trecutul fără să ne dăm seama de acest lucru. De aici rezultă și pietatea față de persoane și lucruri care au fost odată, precum și dorința de a continua gândul și voința lor. Tradiția explică legătura în timp și continuitatea relațiilor sociale. Prin ea putem înțelege conservarea societății dincolo de granițele vieții individuale.

Memoria prezintă importanță atât ca sinteză a amintirilor trecutului, cât și ca obiectivare și instituționalizare a sa prin intermediul muzeului, care achiziționează „memoria colectivă” în forma sa materială, în produsele spirituale. Astfel, muzeul se erijează în instituția păstrătoare a trecutului unei colectivități, mijlocul de transmitere a valorilor culturale următoarelor generații, care la rândul lor vor transmite această zestre culturală asigurând astfel continuitatea în timp a memoriei colective specifice unei anume societăți, precum și îmbogățirea sa permanentă cu noi valori, cu noi acumulări cultural-educative, valorizate social.

Dacă cu ajutorul memoriei omul își păstrează trecutul său individual, prin memoria colectivă societatea își păstrează trecutul său comun. În acest sens, muzeul s-a impus ca instituția care a colecționat, teaurizat, conservat și restaurat mărturiile trecutului, lăsând această moștenire culturală din generație în generație, cu scopul clar de a nu ne pierde originile și de a ne eterniza creațiile culturale, sfidând timpul și spațiul. Că deși creatorul operei dispăre, existența sa în timp fiind efemeră, în schimb opera sa transcende timpul, devenind nemuritoare. Poate că într-un anumit sens, muzeul a instituționalizat orgoliul nostru uman (în sens pozitiv) de a arăta lumii, sfidând timpul, latura noastră artistică, frumusețea și sensibilitatea sufletului uman materializată în creații culturale valorizate social. Iar pe de altă parte, poate că omenierea a creat muzeul din dorința de a-și păstra emanațiile spirituale concretizate în opere de cultură și civilizație pentru a contracara latura negativă a sufletului uman prin care „omul tinde să dărâme propriile lui creații... el devine cel mai periculos dușman al lumii spirituale. Care doar e numai a lui ! Adevărat Saturn în anumite momente ale sale, omul își devorează propriile lui vlăstare” (Roșca D. D, 1995).

Muzeul a îmbogățit permanent viața națională, realizând o legătură trainică între epoci de mult apuse și poate că este singurul locaș care permanentizează istoria unei națiuni, amplificând-o și dându-i explicații și sensuri în nemijlocită legătură cu tot ce a putut culege în evoluția ei. Totodată, muzeul reprezintă acel mijloc eficient prin care trecutul intră în conștiința prezentului și prefigurează viitorul. El nu este doar un depozitar al trecutului, ci terenul cel mai fertil și mai cuprinzător de forme noi ale vieții și creației permanente. Muzeul este instituția memorie colective și culturale a unei societăți umane aflate pe diverse nivele ale dezvoltării sale. De aceea, muzeul se cere conceput în dinamica creatoare de valori care concură la definirea specificului unui popor, a conștiinței și identității sale naționale și culturale.

BIBLIOGRAFIE

1. Andrei, P, (1997). *Filosofia valorii*, Iași, p. 105.
2. Andrei, P, (1997). *Sociologie generală*, Iași, p. 280.
3. Chelcea, S, (1996). Memoria socială – organizarea și reorganizarea ei, în *Psihologie socială*, coord. A. Neculau, Iași, p. 113, 118, 119.
4. Duncan, C, (1995). *Civilizing rituals: Inside the public art museum*, New York, p. 1, 7.
5. Finley, M, (1981). *Mythe, mémoire, histoire*, Paris, p. 32.
6. Graur, T, (1982). Muzeul, memorie a culturii, în *RMM*, nr. 3, p. 37, 41, 44.
7. Herseni, T, (1965). Muzeul, fenomen de conștiință socială, în *Revista Muzeelor*, nr. 3, București, p. 228.

8. Halbwachs, M, (1994). *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, p. 48, 113, 115.
9. L'organisation des musées. Conseils pratiques (1959). L'organisation des musées. Conseils pratiques, vol. IX, seria *Musées et monuments*, Paris, p. 31.
10. Meyerson, J, (1956). Le temps, la mémoire, l'histoire, în *Journal de Psychologie*, nr. 3, p. 335.
11. Muxel, A, (1996). *Individu et mémoire familiale*, Paris, p. 54-56.
12. Neculau, A. (1999). *Memorie colectivă și uitare*, în *Buletinul Laboratorului „Psihologia câmpului social”*, Universitatea “AL. I. Cuza”, Iași, nr. 3.
13. Pomian, K, (1987). *Collectionneurs, amateurs, curieux. Paris- Venise, XVI-XVIIème siècle*, Paris, p. 58.
14. Roșca, D. D, (1995). *Existența tragică*, Cluj-Napoca, p. 116.